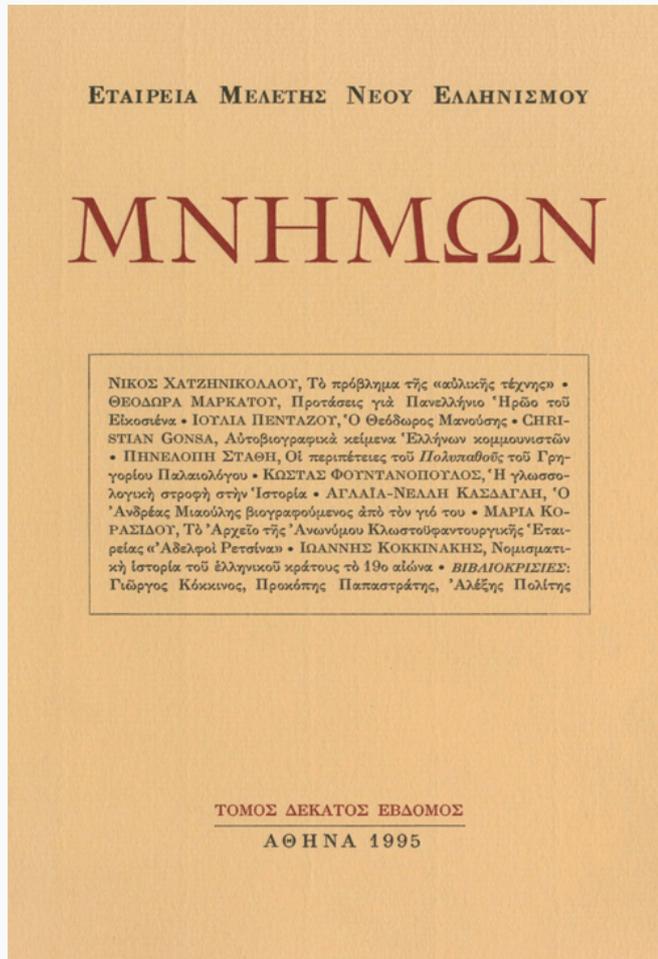

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)

Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.561](https://doi.org/10.12681/mnimon.561)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΚΚΑΣ Π. Ε. (1994). Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ. *Μνήμων*, 16, 95–106.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.561>

Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα προβλήματα που η μελέτη του εθνικισμού από τη σκοπιά της Ιστορικής Κοινωνιολογίας έχει να αντιμετωπίσει είναι η θεωρητική δυσχέρεια να συναρτηθεί το αντικείμενό της με τα συμφέροντα μίας ή τής ίδιας πάντοτε κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για αδυναμία, που προκύπτει από τη συγκριτική ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου στις διάφορες χωρο-χρονικές μεταλλαγές του. Η ανάλυση αυτή αποκαλύπτει δύο σχεδόν μόνιμα γνωρίσματα: αφενός την τεράστια πολυμορφία που χαρακτηρίζει την κοινωνική σύνθεση των όπαδων του εθνικισμού και αφετέρου την έλλειψη σαφών κοινωνικών αναφορών στο ίδιο το εθνικιστικό πρόταγμα.

Θεωρώ πως το ζήτημα βρίσκεται στον πυρήνα του λεγόμενου «εθνικιστικού μυστηρίου» — αυτού του φαινομένου με την τεράστια πλαστικότητα μορφής, τη δυναμικότητα αλλαγών, την έπιτυχία εξάπλωσης και τη χρονική άντοχή, που συνεχίζουν να προκαλούν σύγχυση στην κοινωνική θεωρία. Συνεπώς, η ένασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική επιδιώκει να συλλάβει τις έγγενεις δυνατότητες τής εθνικιστικής ιδεολογίας να εξεπλώνεται, να επικρατεί και να διατηρείται. Η αναλυτική αυτή φροντίδα δεν έχει μέχρι στιγμής υπηρετηθεί ικανοποιητικά από τις δεδομένες προσεγγίσεις τής κοινωνικής θεωρίας με τα κλασικά εξηγητικά σχήματα και τις συμβατικές έννοιολογικές κατηγορίες.

Καταρχήν, δύο λόγια για το ζήτημα τής κοινωνικής εκπροσώπησης του εθνικισμού. Η κοινωνική σύνθεση των όπαδων τής εθνικιστικής ιδεολογίας διαφέρει ιστορικά τόσο πολύ κατά περίπτωση, ώστε να είναι αδύνατη οποιαδήποτε γενική ή απαράλλακτη απεικόνισή της. Άριστοκράτες, άστοί, μικροαστοί, άγρότες — όλοι συναντώνται σε ποικίλους μεταξύ τους συνδυασμούς στο κοινωνικό υπόστρωμα των κοινωνιών τής εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει πως ή ίδια ή εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να ταυτισθεί (ή έστω να συσχετισθεί κάπως σταθερά) με οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Και τούτο, διότι οι όπαδοί τής εθνικιστικής ιδεολογίας γενικώς συναπαρτίζουν ένα φάσμα που μπορεί να ποικίλλει δραματικά όχι μόνον από

τή μία έκδοχή τοῦ φαινομένου στήν ἄλλη, ἀλλά καί σέ διαφορετικές φάσεις κατὰ τήν ἐξέλιξη ἐνός καί τοῦ ἴδιου τύπου ἐθνικισμοῦ.

Ἡ ἐπισήμανση μπορεῖ νά ξενίζει, ἀφοῦ ἀντιβαίνει πρὸς τήν παλαιά καί ἀρκετά διαδεδομένη ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ταυτίζεται μέ τήν προαγωγή τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ αἰτιακή αὐτή συνάρτηση περιέχει βεβαίως μεγάλο βαθμὸ ἀλήθειας, ιδιαίτερα γιά ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις τῶν πρωτογενῶν ἐθνικισμῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπου ἡ πορεία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ προσέλαβε ἄμεσες κοινωνικο-οἰκονομικές διαστάσεις καί ὅπου, συνακόλουθα, ὁ ρόλος τῆς ἀστικῆς τάξης (σέ ὁποιαδήποτε μορφή) ὑπῆρξε λίγο-πολύ δεδομένος¹. Ἀπὸ τότε ὅμως ἡ ἀρχική αὐτή σύμπτωση δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἀναγκαστικά. Ἡ ἐμφάνιση καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας δὲν προϋποθέτει τήν ἐνεργητική συμμετοχή ἢ ἀκόμη καί τήν ὑπαρξη τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πολλαπλὰ παραδείγματα τῶν δευτερογενῶν ἐθνικισμῶν στήν ἀνατολική Εὐρώπη καί τὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰώνα, καθὼς καί μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐθνικισμοὺς στὸ λεγόμενο Τρίτο Κόσμο κατὰ τὸν 20ῦ αἰώνα. Στήν ἐπικράτηση τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας τὰ τελευταῖα τριακόσια χρόνια πρωταγωνιστικὸ ρόλο ἔχουν, κατὰ περίπτωση, παίξει ὁ παραδοσιακὸς κλῆρος καί ἡ ἀριστοκρατία (Πολωνία καί Ρουμανία), οἱ μικροὶ γαιοκτῆμονες (Οὐγγαρία), ἡ συντηρητικὴ ὀλιγαρχικὴ τάξη τῶν *meiji* (Ἰαπωνία), οἱ ἰδιοκτῆτες μεγάλων φυτειῶν (Λατινικὴ Ἀμερική), οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες μορφές του (Ἑλλάδα καί Βαλκάνια, γενικότερα), οἱ γραφειοκράτες καί οἱ στρατιωτικοί (Τουρκία, Τρίτος Κόσμος), ἀκόμη καί ἡ ἐργατικὴ τάξη (Γερμανία), ἐνῶ δὲν εἶναι ἄγνωστη ἡ ἀδιάφορη ἕως ἐχθρική στάση τῆς ἀστικῆς τάξης (ὅπου ὑπῆρχε) στήν ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικισμοῦ (Βέλγιο, Πολωνία, Σκωτία, Χώρα τῶν Βάσκων)².

Ἴσως ἡ μοναδικὴ κοινωνικὴ σταθερὰ τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου νά εἶναι

1. Ἐνας πρόσθετος λόγος ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἡ ἀστικὴ τάξη τείνει νά θεωρεῖται «ἡ κατεξοχὴν πατριωτικὴ τάξη» εἶναι ἐπειδὴ ἡ ταῦτιση τῆς μέ τῆ γενικῆ καί πολυσυλλεκτικῆς Ἰθνηκῆς Ἰδέα εἶναι εὐκολότερη καί προσφορότερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφὴ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ἢ συμμαχίας. Βλ. σχετ. E. Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στὸ: E. Hobsbawm & T. Ranger (ἐπιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, σ. 301-302.

2. Βλ., μετὰξὺ ἄλλων, Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, Λονδίνο 1963 (2η ἐκδ.), σ. 82-83· H. Kohn, «Nationalism», στὸ: A. de Crespigny & J. Cronin (ἐπιμ.), *Ideologies of Politics*, Ὁξφόρδη 1975, σ. 149-151· B. Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο 1983, σ. 51, 76, 91-93· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Ὁξφόρδη 1986, σ. 166-167 καί E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge 1990, σ. 116-117, 119-120, 180-181.

τελικά ἢ ἐξ ὀρισμοῦ ἐμπλοκὴ τῶν διανοουμένων (αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικὰ δύσκολης νὰ προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς κοινωνικῆς ομάδας)³ στὴν παραγωγὴ τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου. Οἱ διανοούμενοι ἐκπροσωποῦνται, δυσανάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τους στὴν κοινωνία, στὶς τάξεις τοῦ ἰδεολογικοῦ αὐτοῦ κινήματος σὲ ὅλες του τὶς ἐκδοχές: εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ πρωτοστατοῦν στὴ διαμόρφωση, τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴ διάδοση τῶν σχετικῶν ἰδεολογημάτων, ἄλλοτε ὡς συνειδητοὶ προπαγανδιστὲς ἢ ἀπολογητὲς κι ἄλλοτε πάλι ὡς ἀποστασιοποιημένοι λόγιοι⁴.

Ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἰδεολογίες, ἔτσι κι ἐδῶ, ἡ παρουσία τῶν διανοουμένων παραμένει, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἄδηλη: οἱ διανοούμενοι τείνουν νὰ ἀποκρύπτουν τὴν ἐνεργητικὴ τους συμμετοχὴ στὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διάχυση τῶν ἰδεολογιῶν μεταθέτοντας τὸν κεντρικὸ ρόλο τοῦ ἱστορικοῦ ὑποκειμένου, ἐξ ὀνόματος τοῦ ὁποῖου ὀμιλοῦν, σὲ κάποιαν ἄλλη (πραγματικὴ ἢ φαντασιακὴ) ὄντοτητα⁵. Ἡ ἰδιαιτερότητα ὅμως τοῦ ἐθνικισμοῦ ἔναντι ἄλλων σύγχρονων ἰδεολογιῶν ἔγκειται στὸ ὅτι, ἐνῶ τὸ ὑποκείμενο ποὺ ἀναδεικνύεται ὡς ἱστορικὰ κυρίαρχο εἶναι συμπιληματικὸ καὶ κοινωνικὰ μετέωρο, φαίνεται νὰ διακρίνεται ἀπὸ οὐσιαστικὴ καὶ ἀπόλυτη ἐνότητα στὸ ἐσωτερικὸ του: τὸ ἔθνος συνιστᾷ γιὰ τὸν ἐθνικισμό μιὰ ἰδεατὴ ὄντοτητα δίχως σημαντικὲς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις, μὲ μονοσήμαντες ἐξωτερικὲς διακρίσεις ἀποκλειστικὰ πρὸς ὁμόλογα ὑποκείμενα — πρὸς ἄλλα ἔθνη. Ἀκόμη κι ὅταν τὸ οἰκεῖο ἔθνος συμβαίνει νὰ κατατρύχεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις, ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία ὑποβαθμίζει τὴ σημασία τους χαρακτηρίζοντάς τις πρόσκαιρες καὶ εὐκαιριακές⁶. Κι αὐτό, διότι κύρια φροντίδα τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ ἀπάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν δια-

3. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, Λονδίνο 1960, σ. 139-143· T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Harmondsworth 1966, σ. 73-74 καὶ A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Λονδίνο & Basingstoke 1979, σ. 18.

4. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν διανοουμένων στὰ ἰδεολογικὰ κινήματα καὶ τὶς ἡγεσίες τους γενικά, βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Νέα Ὑόρκη 1976, σ. 63· S. M. Lipset & A. Basu, «The Role of the Intellectual and Political Roles», στὸ: A. Gella (ἐπιμ.), *The Intelligentsia and the Intellectuals*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1976, σ. 124-143 καὶ A. Montefiore, «The Political Responsibility of Intellectuals», στὸ: I. Maclean, A. Montefiore & P. Winch (ἐπιμ.), *The Political Responsibility of Intellectuals*, Cambridge 1990, σ. 226-228. Βλ. ἐπίσης, Π. Λέκκας, «Διανοούμενοι καὶ ἰδεολογία», *Ἐπιστημονικὴ συνάντηση στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1994, σ. 201-210. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν διανοουμένων στὶς τάξεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, βλ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, Νέα Ὑόρκη 1950 (2η ἐκδ.), σ. 283 καὶ J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 344-350.

5. Βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὁ.π., σ. 78-82, 247-248, 279-282 καὶ A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ὁ.π., σ. 65-66, 75-77.

6. Βλ. E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, Cambridge 1987, σ. 10.

φορῶν καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ποὺ ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ μόνη φυσικὴ κατάσταση⁷ — ἔτσι, παρεμπιπτόντως, ἐξηγοῦνται οἱ διάφορες παραλλαγές τοῦ ιδεολογήματος τῆς ἐθνικῆς ὁμόνοιας ποὺ συναντῶνται στοὺς περισσότερους ἐθνικισμοὺς.

Ἡ ἀπάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν διαφορῶν ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ ἔθνους τεκμαίρεται ἀπὸ πολλὰ ἐπιμέρους ἐθνικιστικὰ ιδεολογήματα. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ ὑπαγωγή ὅλων τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν ἢ ταξικῶν συμφερόντων στὸ γενικὸ «ἐθνικὸ συμφέρον»⁸. Τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος εἶναι βεβαίως ἐξαιρετικὰ ἔλαστικὸ καὶ ὑπόκειται σὲ πλεῖστες ὕστες ἐρμηνεῖες καὶ χρήσεις. Συνάμα ὅμως ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ὅλων τῶν ἐθνικισμῶν. Ἡ ἀρνητικὴ ὕψη αὐτῆς τῆς σταθερᾶς συνίσταται στὸ ὅτι τὸ πλεόν ἐπονείδιστο ἔγκλημα ποὺ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ διαπράξει εἶναι αὐτὸ τῆς ἐσχάτης προδοσίας, τὸ ὁποῖο τελεῖται, κατὰ τεκμήριο, ἐναντία στὸ ἔθνος — σὲ ἐκείνη, δηλαδή, τὴν ὄντοτητα ποὺ προσδιορίζει τὸ χαρακτῆρα τῆς κατεστημένης μορφῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης (τοῦ ἐθνικοῦ κράτους), ἀλλὰ συνάμα τὴν ὑπερβαίνει σὲ ιδεολογικὴ σημασία καὶ συναισθηματικὸ φορτισμὸ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς θεωρεῖται ὅτι δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως οὔτε μὲ τοὺς ἐν ἰσχύει πολιτικούς θεσμοὺς οὔτε μὲ τὴν ἄσκηση συγκεκριμένης πολιτικῆς οὔτε μὲ ἐπιμέρους (προσωπικὰ, ταξικὰ ἢ παραταξιακὰ) συμφέροντα⁹.

Ὅμως τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος ἔχει καὶ θετικὲς ὕψεις, οἱ ὁποῖες συνήθως παραβλέπονται. Ἡ (φαντασιακὴ ἔστω) ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔθνους σημαίνει πῶς ἡ νέα αὐτῆ ὄντοτητα ἀποκτᾶ ὑπόσταση στὴν ὁποία μετέχουν, δίχως ἐκ τῶν προτέρων διαφοροποιήσεις, ὅλα τὰ ὑπαρκτὰ ἢ δυνάμει μέλη τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Κατὰ τοῦτο, τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος δὲν θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ μόνον ὡς ἰδιοτελὴς ἢ ἀσύνειδη ἀποσιώπηση κοινωνικῶν ἀδικιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔκφραση τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἴσης κοινωνικῆς ἀξίας σὲ ὅλα τὰ συστατικὰ μέρη

7. Βλ. σχετ. L. Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass. & Λονδίνο 1992, σ. 3-4, 487.

8. Ἡ ἔνταξη καὶ ἡ ἔκταξη αὐτῆς τῆς ὑπαγωγῆς ποικίλλουν ἀπὸ τὴ μία ἐκδοχὴ ἐθνικισμοῦ στὴν ἄλλη καὶ ἀποτελοῦν τὰ μέτρα βάσει τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπιχειρηθεῖ διάφορες τυπολογήσεις τοῦ φαινομένου μὲ κριτήριον τὸ περιθώριον ἀνοχῆς ποὺ κατὰ περίπτωσιν ἐπιτρέπει. Βλ. σχετ. C. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1931, σ. 164-168. Πρβλ. P. F. Sugar, «External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism», στί: P. F. Sugar & I. J. Laderer (ἐπιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle & Λονδίνο 1969, σ. 43.

9. Γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐνοιῶν ἔθνος καὶ κράτος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία*, Ἀθήνα 1992, σ. 86-89. Πρβλ. H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1944, σ. 21· T. B. Bottomore, *Political Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 99· A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983 (2η ἐκδ.), σ. 178 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge 1985, σ. 220.

τοῦ ἔθνους¹⁰. Ἡ νέα συλλογικότητα τοῦ ἔθνους δημιουργεῖ αὐτὴν τὴν περίεργη ὅσο καὶ γνήσια αἴσθηση τῆς «ὀριζόντιας συντροφικότητας», ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι συνιστᾷ ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς κατίσχυσης τοῦ ἐθνικισμοῦ — κατίσχυση, πού ἔχει νὰ κάνει καὶ μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀπήχησής του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ αἰτήματος γιὰ ὑπέρτατη νομιμοφροσύνη πρὸς τὸ ἔθνος πού ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία ἀπευθύνει στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο¹¹.

Ὁ περιεκτικὸς καὶ συνθετικὸς χαρακτήρας τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου ἔχει λοιπὸν καὶ αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ διάσταση, ἀφοῦ «προσκαλεῖ τίς μάζες στὴν ἱστορία»¹², μὲ τὸ νὰ ἐντάσσει τὸ (ἀνώνυμο καὶ πιθανῶς κοινωνικῶς ὑποδεέστερο) ἄτομο σὲ μία εὐρύτερη ἐνότητα θεωρητικῶς ἴσων ἱστορικῶν ὑποκειμένων¹³. Συνδυασμένοι μάλιστα μὲ τὸ παράλληλο ἰδεολόγημα τῆς «ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες», πού ἀπορρέει ἀπὸ τίς ἱστοριοδιφικὲς ἐνασχολήσεις τῶν περισσότερων ἐθνικισμῶν, ὁ ρητορικὸς ἰσονομισμὸς τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας συχνὰ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐξιδανίκευση τῶν ἰδιοτήτων πού χαρακτηρίζουν τίς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς ἐθνικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τάξη, τὸ ἀξιακὸ σύστημα τῆς ὁποίας ἐξιδανικεῖται σὲ πολλοὺς ἐθνικισμοὺς.

Πρόκειται βεβαίως γιὰ ἱστορικὴ καὶ ὄχι γιὰ λογικὴ συνάρτηση. Ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης στηρίζεται ἀξιοματικὰ στὴν ὑπογράμμιση τῆς μοναδικότητας ἐνὸς ἔθνους ἐναντι ἄλλων ὁμολόγων συλλογικῶν μορφωμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, εἶναι λογικὰ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης: ἡ ἀποκλειστικότητα πού συνοδεύει τὴν ἔννοια τῆς ἐθνικῆς μοναδικότητας ἀντιφάσκει μὲ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀξιακὴ καὶ ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ ὑπογραμμίζουμε μόνον τίς ἀντιφάσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγον, δίχως ταυτόχρονα νὰ ἀναζητοῦμε

10. Ἡ ἀρχικὴ ἐπισήμανση τῆς συσχέτισης ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα ὀφείλεται στὸν Μάρσαλ. Βλ. ἰδιαίτ. T. H. Marshall, «Citizenship and Social Class», στί: T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Westport, Conn. 1973, σ. 65-122 (ἰδιαίτ. σ. 92) καὶ T. H. Marshall, *Social Policy in the Twentieth Century*, Λονδίνο 1975, Μέρος 1.

11. Τὸ ἔθνος συνιστᾷ τὴ νέα καὶ πραγματικὴ συλλογικότητα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ἐπειδὴ «ἐκλαμβάνεται πάντοτε ὡς μιὰ βαθειά, ὀριζόντια συντροφικότητα. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀδελφότητα πού, τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες, ὤθησε τόσα πολλὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, ὄχι μόνον νὰ σκοτώσουν, ἀλλὰ νὰ σκοτωθοῦν ἐθελοντικὰ γιὰ χάρη τόσο περιορισμένων φαντασιώσεων.» B. Anderson, *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 16.

12. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, Λονδίνο 1977, σ. 340.

13. Ἡ πατρότητα τῆς ἐπισήμανσης ἀνήκει στὸν Ρενάν, στὴν κλασικὴ του διάλεξη τοῦ 1882. Βλ. σχετ. E. Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?», *Oeuvres Complètes*, τ. I, Παρίσι 1947, σ. 889-890. Βλ. ἐπίσης A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 136 καὶ E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, ὁ.π., σ. 6.

τή στενή σχέση που τον συνδέει με όλο το φάσμα των εκδηλώσεων της νεο-τερικότητας. Αν δοῦμε τὰ πράγματα λιγότερο ἀφρημένα και περισσότερο ιστορικά, θὰ διαπιστώσουμε τὴ στενή συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἰδέα τῆς ἰσονομίας και τὸν ἐθνικιστικὸ συμβολισμό, ἀφοῦ, ἀπὸ τὶς πρώτες δυτικοευρωπαϊκές του καταβολές, τὸ αἴτημα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης ἐμφανίζεται συνυφασμένο, σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ, με τὶς ἔννοιες τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας και τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη¹⁴. Ἰδιαίτερα μάλιστα ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης και τὴ ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ ἐθνικιστικοῦ δόγματος, ὁ ἐθνικισμὸς συνδέθηκε ἀναπόσπαστα με τὴ διάχυση τῆς ἰδέας τῆς ἰσότητος κοινωνικῆς συμμετοχῆς στὸ πολιτικὸ σῶμα¹⁵.

Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ ἐθνικισμὸς ὑπῆρξε σὲ πολλές στιγμὲς τῆς ἱστορίας του ἰδεολογία με σαφῶς ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο¹⁶. Ἀποπειράθηκε νὰ ἀνατρέψει ἢ νὰ ἀλλάξει πολιτικὰ και κοινωνικὰ καθεστῶτα που ἐδράζονταν σὲ παραδοσιακοὺς τύπους νομιμοφροσύνης, μεταστρέφοντας τὴν ἐστία τῆς νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς πράξης ἀπὸ τὸ θεῖο ἢ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο στὴν ἰσότημη συμμετοχὴ και τὴν ἐνεργὴ συναίνεση τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Ὁ ἐθνικισμὸς προσπάθησε νὰ ἐγκαθιδρύσει καινοφανεῖς πολιτικὲς ὀντότητες, εἴτε μεταλλάσσοντας τὸ χαρακτῆρα ὑφιστάμενων κρατικῶν ἐνοτήτων εἴτε ἐπιχειρώντας τὴν ἀναδιάταξή τους σὲ νέα σχήματα: σὲ ἐθνικὰ κράτη, ἐντὸς τῶν ὁποίων δὲν θὰ ὑπῆρχε κανενὸς εἴδους προγενέστερο κοινωνικὸ κριτήριο ἢ προνόμιο συμμετοχῆς, παρὰ μόνον ἡ ὁμολογία σὲ κοινὲς πολιτισμικὲς ἀρχές. Ἐχὼ τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ αὐτὴ τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου εἶναι ἐγγενὴς και δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαλειφθεῖ ἀπολύτως, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ ρητορεία του: στὴν ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ μέλους (στὸ δικαίωμα, δηλαδή, τῆς συμμετοχῆς σὲ μία κοινότητα που ὀρίζεται ἀπὸ συγκεκριμένο σύστημα πολιτισμικῶν ἀξιών) ἀποδίδεται, σχεδὸν ἀναγκαστικά, ἰσονομικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη τοῦ ἔθνους θεωροῦνται ἐξ ὀρισμοῦ κληρονόμοι και ἐντολοδόχοι τῆς ἴδιας πολιτισμικῆς παρακαταθήκης¹⁷.

Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ μὴ λησμονοῦμε και μίαν ἀκόμη ιδιότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ: τὴ δυνατότητά του νὰ συνδυάζεται με ἄλλες πολιτικὲς ἰδεολογίες (φιλελεύθερες, σοσιαλιστικὲς κ.ο.κ.), τῶν ὁποίων τὰ προτάγματα ἐνδέχεται νὰ ἀντιβαίνουν στὴν ἰδιότυπη ἐθνικιστικὴ λογική.

14. Βλ., μεταξύ ἄλλων, A. Cobban, *The Nation State and National Self-Determination*, Λονδῖνο και Γλασκῶβη 1969 (2η ἐκδ.), σ. 62-63.

15. Βλ. A. Touraine, «The Idea of Revolution», *Theory, Culture and Society*, 7 2-3 (1990), σ. 123-124.

16. Βλ. H. Kohn, «Nationalism», *δ.π.*, σ. 149. Πρβλ. D. Thomson, *Europe since Napoleon*, Harmondsworth 1966, σ. 130, 588-589.

17. Γιὰ τὸν κατεξοχὴν πολιτισμικὸ ὀρισμὸ τῆς ἔννομιας ἔθνος, βλ. Π. Λέκκας, «Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία», *δ.π.*, σ. 90-92, 121-124.

Τὸ περίεργο βεβαίως εἶναι πὼς οἱ συγκερασμοὶ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ παρόμοιους ιδεολογικοὺς συνδυασμοὺς φαίνεται νὰ βαραίνουν πάντοτε ὑπὲρ τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος καὶ εἰς βάρος τῶν οἰκουμενικῶν ἢ διεθνιστικῶν κελυσομάτων τοῦ ἄλλου ιδεολογικοῦ ἐταίρου. Πὼς ἄλλιῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε λ.χ. τὴ συνύπαρξη τοῦ ἐθνικισμοῦ ὄχι μόνον μὲ τὸν τριτοδιεθνικὸ σοσιαλισμὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ διάφορα ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τοῦ λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, τὰ ὁποῖα εἶχαν σαφῶς κοινωνικὴ διάσταση; Καὶ πὼς ἄλλιῶς θὰ ἔπρεπε νὰ συλλάβουμε τὴν παράδοξη σύμφυρση τῶν ἐνοιῶν ἔθνος καὶ λαὸς στὴν σοσιαλιστικὴ ρητορεία; Βεβαίως, ἡ σχέση τοῦ σοσιαλισμοῦ πρὸς τὸν ἐθνικισμὸ παραμένει ἱστορικὸ πρόβλημα πρώτου μεγέθους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπαρκῶς διερευνηθεῖ, μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν ἀναμφίβολη ἀμηχανία μεγάλου μέρους τῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης ἀπέναντι στὸ ἐθνικιστικὸ φαινόμενο¹⁸. Ὅμως δὲν θὰ πρέπει κι ἐδῶ νὰ λησμονοῦμε τὶς περίεργες, λογικὰ ἀφύσικες, μὰ ἱστορικὰ ὑπαρκτὲς συζεύξεις τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ ιδεώδη, συζεύξεις ποὺ δείχνουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία δὲν ἀποτελέσει παντοῦ καὶ πάντοτε ἰδιαιτέρο καὶ ἀποκλειστικὸ κτῆμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ποὺ ἄρχουν ἢ ἔχουν σαφῶς συντηρητικὸ κοινωνικο-πολιτικὸ προσανατολισμὸ.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη βεβαίως πλευρά, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει συχνὰ ταυτισθεῖ μὲ τὶς ἀντιδραστικότερες μορφὲς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης, συνδυασμένες μὲ κατασταλτικὲς πολιτικὲς ρυθμίσεις καὶ πολιτισμικὴ ἀνελευθερία. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ταυτίσεις εἶναι φυσικὰ συμπτώματα μιᾶς ιδεολογίας, ἡ ὁποία παραμένει, πρωτίστως, ιδεολογία τῆς ἐξουσίας: σὲ αὐτὴν ἐξἄλλου ἀποβλέπει ὁ ἐθνικισμὸς καὶ αὐτὴν, ἂν ἐπιτύχει μὲ τὴ διατήρηση ἢ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐθνικοῦ κράτους, συντηρεῖ. Ὅπως ὅλες λοιπὸν οἱ ιδεολογίες τῆς ἐξουσίας, ἔτσι καὶ ὁ ἐθνικισμὸς περιέχει δυναμικὰ τὴ διάσταση ἀνάμεσα σὲ «ἰσονομικὲς συμβολικὲς ἀξίες» καὶ σὲ «ἱεραρχικὲς λειτουργικὲς ἀξίες»¹⁹. Κατὰ τοῦτο, ἀποτελεῖ μᾶλλον κοινὸ τόπο ἢ ἐπισήμανση τῶν πρακτικῶν ἀντιφάσεων τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόκρυψη ὑπαρκτῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων μὲ τὸν ἀφηρημένον καὶ φαντασιακὸ ἰσονομισμὸ τῶν γενικῶν του ἀρχῶν²⁰.

Πράγματι, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει ὑποστρεῖ πολλαπλὲς ταξικὲς καὶ παραταξιακὲς χρήσεις. Ἡ λειτουργικότητά του στὴν ἐξυπηρέτηση ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων ποὺ συμβαίνει νὰ νέμονται τὴν ἐξουσία (καὶ ἄρα μποροῦν

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton N. J. 1984 καὶ E. Nimni, *Marxism and Nationalism*, Λονδίνο καὶ Concord, Mass. 1991.

19. Βλ. M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6/3 (1957/58), σ. 227-228.

20. Βλ. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, ὁ.π., σ. 24.

νά τὸν χρησιμοποιοῦν) εἶναι προφανῆς ὅσο καὶ παλαιόθεν διαπιστωμένη²¹. Ἄρκει ἔδῳ ἀπλῶς νὰ ἀναφέρουμε τὶς μονομερεῖς ἰδιοποιήσεις τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος ἀπὸ μεμονωμένες κοινωνικὲς τάξεις ἢ πολιτικὲς παρατάξεις, τὶς ἐπιλεκτικὲς ἐπικλήσεις τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατὰ τὴν ἄσκηση καθόλα ἰδιοτελῶν πολιτικῶν, ἢ τὶς χρήσεις τῶν ἐθνικιστικῶν συναισθημάτων γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάλωση μὲ στόχο τὴν ἐκτόνωση κοινωνικῶν ἐντάσεων. Τὸ τελευταῖο εἶναι κάτι πού τὸ γνωρίζει σχεδὸν ἐνστικτωδῶς ὁποιοσδήποτε ἀσκεῖ ἐξουσία στὸ σύγχρονο πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει προσφορὸτερη μέθοδος γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν ἀνόμοιων τμημάτων ἐνὸς σύγχρονου πολιτικοῦ σώματος ἀπὸ τὴ συνένωσή τους ἐναντίον ἐξωτερικῶν «ἐθνικῶν» ἐχθρῶν²². Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ πῶς, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀμοιβαιότητα τῶν χρήσεων καὶ ἡ περιέργη σύμπτωση πού χαρακτηρίζει ἀντιμαχόμενους μεταξὺ τους ἐθνικισμοὺς στὸ ρόλο τους ὡς ἰδεολογῶν ἐξουσίας. Ἡ ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμο τῶν νήσων Φόκλαντς (ἢ Μαλβίνας — ἐξαρτᾶται πῶς θὰ τὸ δεῖ κανεὶς) εἶχε σχεδὸν ταυτόσημα κίνητρα καὶ γιὰ τὸν στρατηγὸ Γκαλτιέρι καὶ γιὰ τὴν Μάργκαρετ Θάτσερ. Τὸ ὅτι συνέβη νὰ ὀδηγήσει τὸν ἕναν σὲ ταπεινωτικὴ πτώση καὶ τὴν ἄλλη σὲ συντριπτικὴ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία εἶναι, πιστεύω, μᾶλλον ἔλασσον σὲ σημασία.

Τὸ ὅτι ἐξαιτίας τῆς πλαστικότητάς του ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ νομιμοποίηση ἢ τὴν ἀπόκρυψη καθεστῶτων κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης συνιστᾷ ἀπολύτως ἰσοβαρὲς πρόβλημα μὲ τὸ ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, ἐξίσου εὐχερῶς, γιὰ τὴν καταπολέμηση καὶ τὴν ἀνατροπὴ τέτοιων καθεστῶτων. Καὶ στὶς δύο πάντως περιπτώσεις οἱ χρήσεις πού ἡ ἀσάφεια τοῦ ἐθνικιστικοῦ συμβολισμοῦ ἐπιτρέπει δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀναγωγή τοῦ φαινομένου σὲ ἀπλὴ ταξικὴ ἰδεολογία καὶ τὸ συνολικὸ ἐξορκισμὸ του μὲ ἀνάλογους ὅρους²³. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτῆ, παρόμοιες χρήσεις ἀποτελοῦν πράγματι τὸ λιγότερο σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον πρόβλημα γιὰ τὴν ἀνάλυση²⁴. Ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι νὰ μπορέσουμε κάποτε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ πλαστικὸς ἐθνικιστικὸς συμβολισμὸς καὶ τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀσαφὲς ἰδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατορθώνουν νὰ συγχωνεύουν πρῶτα ὅλες τὶς ἄλλες ἀντιλήψεις περὶ συμφέροντος καί, ἔτσι, νὰ ὑπόκεινται σὲ ὁποιοσδήποτε χρήσεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἐπιμέρους συμφερόντων.

21. Βλ. K. Renner, «The development of the National Idea» [1917], στὸ: T. B. Bottomore & P. Goode (ἐπιμ.), *Austro-Marxism*, Ὁξφόρδη 1978, σ. 119.

22. Βλ. σχετ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, ὁ.π., σ. 91.

23. Βλ. J. Llobera, «Catalan National Identity: the dialectics of past and present», στὸ: E. Tonkin, M. McDonald & M. Chapman (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, Λονδίνο καὶ Ν. Ὑόρκη 1989, σ. 249.

24. Βλ. A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ὁ.π., σ. 220.

Βεβαίως, ἡ ρευστότητα τοῦ προγραμματικοῦ περιεχομένου εἶναι φυσικὸν νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν ἐθνικιστικὸν λόγον περισσότερο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας παρὰ μετὰ ἀπὸ αὐτήν. Ἡ ἀσάφεια συμβάλλει ἀναμφίβολα στὴ διεύρυνση τῆς ἐθνικιστικῆς ἀπήχησης, ἀποθαρρύνει τὶς ἀποσχιστικὰς τάσεις καὶ ἀποτρέπει τὴν πιθανότητα νὰ ἀποξενωθοῦν ὀρισμένα τμήματα τοῦ ἐθνικοῦ σώματος ἐξαιτίας συγκεκριμένων ἰδιοποιήσεων τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος ἀπὸ ὀρισμένα ἄλλα. Στὸ πλαίσιο ὅμως τοῦ ἐγκαθιδρυμένου ἐθνικοῦ κράτους καὶ μὲ τὸν ἐθνικισμὸν στὸ ρόλο τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, τὰ περιθώρια εὐελξίας ἀναπόφευκτα περιορίζονται, ἀφοῦ ὁ ἐθνικισμὸς καλεῖται νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἐκείνη κατεξοχὴν ἡ ἰδεολογία ποὺ νομιμοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ μορφή τῆς κατεστημένης ἐξουσίας. Εἶναι λοιπὸν ἐπόμενο πὼς ἀνάλογα μὲ τὴ συγκεκριμένη μορφή ποὺ ἔχει προσλάβει καὶ τὶς συγκεκριμένες χρήσεις ποὺ ὑφίσταται στὴν πράξιν, ὁ ἐθνικισμὸς νὰ ἀναλαμβάνει καὶ ρόλο ἀπολογητῆ. Αὐτὸ εἶναι τὸ κόστος τῆς ἐπιτυχίας του. Ὡς ἐπίσημη ἰδεολογία, ὁ ἐθνικισμὸς καλεῖται νὰ δικαιολογήσῃ ὄχι μόνον τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τὶς συγκεκριμένες πολιτικὰς ἐπιλογὰς ποὺ αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἢ τὸ συγκεκριμένο κοινωνικὸ καθεστῶς τὸ ὁποῖο ἀναπαράγει.

Στὸ πλαίσιο πάντοτε τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, εἶναι ἐπόμενο ἡ ταυτότητα ποὺ ὁ ἐθνικισμὸς οἰκοδομεῖ καὶ συντηρεῖ νὰ διαχέεται μὲ συστηματικὸν καὶ μεθοδικὸν τρόπον. Τοῦτο συντελεῖται μέσα ἀπὸ ἀναγνωρισμένους γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θεσμοὺς κοινωνικοποίησης, οἱ ὁποῖοι ἀποκτοῦν ἀπολύτως «ἐθνικὸν» χαρακτήρα καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενον τῆς λειτουργίας τους καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν κεντρικὸν τους ἔλεγχον. Ἄρκει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸν χαρακτηριστικὸν ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸν παρόμοιων θεσμῶν, ὅπως λ.χ. Ἑθνικὴ Παιδεία ἢ Ἑθνικὸ Πανεπιστήμιον, καί, βεβαίως, νὰ ἀναλογιστοῦμε τὸν κρίσιμον ρόλον τῶν διανοουμένων σὲ ἀνάλογους χώρους ἀναπαραγωγῆς τῶν ἐπίσημων πλέον ἐθνικῶν ἰδεολογημάτων²⁵.

Πράγματι, ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους διαχέεται κυρίως ἀπὸ τὴν πρὸς τοῦτο ὀρισμένη Ἑθνικὴ Παιδείαν. Στὸ βαθμὸν ποὺ οἱ σύγχρονοι ἐκπαιδευτικοὶ θεσμοί, μὲ τὴν πρωτεύουσα σημασίαν τους στὴ διαδικασία κοινωνικοποίησης τοῦ ἀτόμου, εἶναι στενὰ συνυφασμένοι μὲ τὸν τύπον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ἐνιαία καὶ κεντρικὰ ἐλεγχόμενη λειτουργία τους στὸ ἐθνικὸν κράτος ἀποβλέπει στὴν κατασκευὴ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Αὐτὸ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν συστηματικὴν ἐγχάραξιν τῶν ἰδεολογημάτων τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἐθνικῆς ὁμόνοιας κ.ο.κ. καὶ τὴν «ὁμογενοποίησιν» τῶν μελῶν τοῦ

25. Γιὰ τὴν πολύμορφον σχέσιν ποὺ ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στοὺς διανοουμένους καὶ τὸ κράτος γενικὰ, βλ., μετὰξὺ ἄλλων, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ὁ.π., ἰδιαίτ. σ. 49-53.

έθνοκρατικού σώματος, πέρα από τις έσωτερικές κοινωνικές διακρίσεις που τὸ διέπουν. Κατὰ τοῦτο, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἔθνικισμὸς πράγματι διδάσκεται, ἀφοῦ τὸ ἔθνικὸ κράτος διαπαιδαγωγεῖ, πρωτίστως, ἔθνικὰ ὑποκειμένα. Μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς (πιθανῶς ἀποκαθααρμένης) ἔθνικῆς γλώσσας, τῆς (ἐπιλεκτικῶς συγγραφείσης) ἔθνικῆς ἱστορίας, τῶν (λειτουργικῶς ἐκλογικευμένων) ἔθνικῶν στερεοτύπων κ.τ.λ., ἡ ἔθνικὴ ἐκπαίδευση ἀποβλέπει στὴ δημιουργία ὑποδειγματικῶν φορέων τῆς ἐπίσημης ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας, μὲ ὅλη τὴν ἰσονομικὴ ἀσάφεια πού τὴ χαρακτηρίζει²⁶. Πρὸς ἐπίρρωση αὐτοῦ τοῦ σημείου, ἄς φανταστοῦμε τί σημαίνει ἡ ὑπαρξὴ ἐνιαίας διδασκτέας ὕλης σὲ μία χώρα μὲ ἔντονες κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ὅπου ὅμως ὁ ἔθνικισμὸς ἔχει μόνον δὲν βρίσκεται σὲ ἔξαρση, ἀλλὰ εἶναι τόσο στέρεα ἐμπεδωμένος, ὥστε νὰ μὴ προκαλεῖ τὴν προσοχή. Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ — καὶ μάλιστα πολὺ ἀποτελεσματικά, ἀφοῦ ὁ μαθητὴς τοῦ Public School στὸ Winchester, τὸ Harrow ἢ τὸ Eton διαπαιδαγωγεῖται στὸν ἴδιο ἰσονομικὸ μῦθο τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Comprehensive School ἀπὸ τὸ Laughborough, τὸ Birkenhead ἢ τὸ Brixton.

Ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν βεβαίως πὼς τὰ μέλη τοῦ ἔθνικοῦ σώματος ἀφομοιώνουν καὶ ἀναπαράγουν τὴν Ἐθνικὴ Ἰδέα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Στὸ βαθμὸ πού ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ μία ἀφαίρεση μὲ ἔντονα φαντασιακὸ χαρακτήρα καὶ οὐτοπικὲς ἀπολήξεις²⁷, εἶναι ἐπόμενο ἡ «κατανάλωση»²⁸ τῶν ἔθνικιστικῶν ἰδεολογημάτων νὰ ποικίλλει σὲ ἔνταση καὶ χροιά, ἀνάλογα μὲ δεδομένες κατὰ περίπτωσιν κοινωνικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμη καὶ συγκυριακοὺς λόγους. Στους δεύτερους θὰ συμπεριλάμβανα, πολὺ σχηματικά, τὴ φάσιν ἐξέλιξης ἐνὸς ἔθνικισμοῦ, τίς ὑποκειμενικὲς του δυνατότητες νὰ διαχέει τὰ μηνύματά του καὶ τὴν ταύτισή του μὲ συγκεκριμένους ἀπόπειρες πολιτικῆς ἐφαρμογῆς ἢ κατάρχησης τῶν κελυσμμάτων του. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ παρέχουν τὰ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ «μόνιμοι ὀπα-

26. Γιὰ τὴ συσχέτιση ἔθνικισμοῦ καὶ ἐκπαίδευσης, βλ. E. Gellner, *Thought and Change*, Λονδίνο 1964, σ. 164-175 καὶ E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ὁξφόρδη 1983, σ. 50-62, 134-143.

27. Γιὰ τὸ φαντασιακὸ καὶ χιμαιρικὸ περιεχόμενο τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία*, ἔ.π., σ. 93-96. Βλ. ἐπίσης τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἔθνους ὡς «φαντασιακῆς κοινότητας» ἀπὸ τὸν Ἄντερσον καὶ ὡς «νοητικῆς κοινότητας» ἀπὸ τὸν Γίντενς — βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, ἔ.π., ἰδιαιτ. σ. 15 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ἔ.π., σ. 219, ἀντίστοιχα. Πρβλ., τέλος, R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics*, 22/1 (1960), σ. 10.

28. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς «παραγωγῆς» καὶ τῆς «κατανάλωσης» τῶν ἔθνικιστικῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ γιὰ τίς παρεπόμενες ἔννοιες τῆς ἔθνικῆς θεωρίας καὶ τοῦ ἔθνικοῦ φρόνηματος, ἀντίστοιχα, βλ. Π. Λέκκας, «Ἡ συγκρότηση τῆς ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας: ἔθνικὴ θεωρία καὶ ἔθνικὸ φρόνημα», Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου *Ἐθνος - Κράτος - Ἐθνικισμός*, Ἀθήνα 1995, σ. 233-252.

δοί» του εθνικισμού από τους λεγόμενους «εύκαιριακούς πατριώτες»²⁹.

Στις δεδομένες, κατά περίπτωση, κοινωνικές παραμέτρους, θα πρέπει να αναφερθούμε οι διαφορετικές προσλήψεις και παραστάσεις του έθνους, που ή κάθε κοινωνική τάξη δημιουργεί με βάση τα δικά της συμφέροντα ή τις ιδιαίτερες ένδοταξιακές της παραδόσεις³⁰. Η ποικιλία των ταξικών αποκρίσεων στο εθνικιστικό πρόταγμα έχει βεβαίως να κάνει με την πολυμορφία του κοινωνικού υποστρώματος της συγκεκριμένης ιδεολογίας σε όλο το χωρο-χρονικό φάσμα της παρουσίας της και δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Εκείνο που προξενεί περιέργεια είναι το εξής: παρά τη διάσταση ανάμεσα στις διαφορετικές προσδοκίες που το κάθε κοινωνικό στρώμα προσαρτά στη δική του πρόσληψη της ιδέας του έθνους, ή εθνικιστική ιδεολογία κατορθώνει, εν τέλει, να συνενώνει, παρά να διαιρεί τα (εν πολλοίς άνομοιόμορφα και σίγουρα άνισα μεταξύ τους) μέλη του εθνικού σώματος. Τουτό πιθανώς να οφείλεται στον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα του εθνικιστικού συμβολισμού, ο οποίος επιτρέπει, με τον συναισθηματικό φορτισμό και την ασάφεια που συνήθως τον διακρίνουν, την άποσιώπηση ύφιστάμενων διαφορών και την καλειδοσκοπική άφομείωση της Έθνικης Ίδέας³¹.

Παρότι όμως άναγκαία, ή παραπομπή στον εθνικιστικό συμβολισμό και την εθνικιστική ρητορεία νομίζω πως, σε τελική άνάλυση, έχει μάλλον περιγραφική, παρά άναλυτική άξία. Αυτό που προσπαθώ να πώ είναι πως ή άναφορά στη φαινομενολογία του εθνικισμού δεν άρκει για να συλλάβουμε τη διαταξιακή έκταση του εθνικιστικού προτάγματος. Γιατί διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά και συχνά άντιμαχόμενα συμφέροντα συνευρίσκο-

29. Βλ. B. C. Shafer, *Faces of Nationalism*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1972, σ. 11. Πρβλ. R. E. Lane, «Tense Citizen and the Casual Patriot: Role Confusion in American Politics», *Journal of Politics*, 27 (1965), σ. 735-740.

30. Για τις ταξιακές προσλήψεις του έθνους, βλ., μεταξύ άλλων, M. Weber, «Structures of Power» [1922], στό: H. H. Gerth & C. Wright Mills (έπιμ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 174· F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, έ.π., 1950, σ. 239, 274· W. F. Wertheim, «Nationalism and Leadership in Asia», *Science and Society*, XXVI/1 (1962), σ. 12-14· Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, έ.π., σ. 258-259, 264-276· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, έ.π., σ. 179 και E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, έ.π., σ. 12, 73-74, 116, 120-121. Για τη σχετική «επιδεικτικότητα» των διάφορων κοινωνικών τάξεων στον εθνικισμό, βλ. M. S. Handman, «The Sentiment of Nationalism», *Political Science Quarterly*, 36 (1921), σ. 114-120.

31. «Τό κρίσιμο στοιχείο φαίνεται να είναι ή εφεύρεση συναισθηματικώς και συμβολικώς φορτισμένων γνωρισμάτων άναγνώρισης, παρά οι όροι και οι στόχοι της ίδιας της συμμετοχής. Η σημασία αυτών των γνωρισμάτων έγκειται άκριβώς στην άπροσδιόριστη καθολικότητά τους.» E. Hobsbawm, «Introduction: Inventing Traditions», στό: E. Hobsbawm & T. Ranger (έπιμ.), *The Invention of Tradition*, έ.π., σ. 11.

νται, παρά τις ιδιαιτερότητές τους, στο έσωτερικό τῶν ὀπαδῶν τῆς ἴδιας ιδεολογίας; Πιστεύω πὼς τὸ πρόβλημα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἐννοιολόγηση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας, ἢ ὅποια ὑποθέτει κάποια εὐθύγραμμη διασύνδεση ἀνάμεσα στὴ διακρίβωση τῶν ἀντικειμενικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων ἀφενὸς καὶ τῆ συλλογικῆ συμπεριφορὰ τους ἀφετέρου. Ὅμως τὸ κοινωνικὸ ὑποκείμενο ἐνεργεῖ καὶ ὡς φορέας ιδεολογίας καί, κατὰ τοῦτο, βρίσκει τρόπους νὰ συνδυάζει τὴ «λογικὴ τοῦ συμφέροντος» μὲ τὴ «λογικὴ τῶν ἀρχῶν» ποὺ συνεχίζουν νὰ προσδίδουν νόημα στὴν κοινωνικὴ του ὑπαρξή³². Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατεύθυνση πρέπει, νομίζω, νὰ στραφεῖ ἡ θεωρητικὴ καὶ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν καθολικὴ, σχεδὸν ὑπερταξικὴ του ἀπήχηση.

32. Βλ. G. Sartori, «Politics, Ideology, and Belief Systems», *The American Political Science Review*, LXIII/2 (1969), σ. 410. Γιὰ μία ἐκτεταμένη κριτικὴ στὶς προσεγγίσεις τῶν ιδεολογικῶν φαινομένων μὲ βάση τὸν ἀντικειμενισμό, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία*, ὅ.π., σ. 27-33, 39-42.